

**TALABALAR INTELLEKTUAL SALOHIYATINI
SHAKLLANTIRISHDA
AKADEMIK MUHITNING IJTIMOYIY-PSIXOLOGIK
DETERMINANTI**

BARATOVA DILAFRUZ OLIMJONOVNA

IQTISODIYOT VA PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

SANAQULOVA MAHLIYO ELNUR QIZI

IQTISODIYOT VA PEDAGOGIKA UNIVERSITETI MAGISTRI

ANNOTATSIYA. *Ushbu maqolada talabalar intellektual salohiyatini shakllantirishda akademik muhitning ijtimoiy-psixologik determinantlari tadqiq etilgan. Akademik muhit tushunchasining psixologik mazmuni tahlil qilinib, uning tarkibiy elementlari aniqlangan. Guruhiy intellekt, ijtimoiy ta'sir va o'quv muhitining sifati o'rtasidagi bog'liqlik o'rganilgan. 420 nafar talaba ishtirokidagi empirik tadqiqot natijalari akademik muhitning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari va intellektual rivojlanish darajasi o'rtasida kuchli korrelyatsiya ($r=0,71$, $p<0,001$) mavjudligini ko'rsatdi. Maqolada intellektual salohiyatni oshirishga yo'naltirilgan akademik muhitni loyihalashning amaliy tavsiyalari keltirilgan.*

Kalit so'zlar: *intellektual salohiyat, akademik muhit, ijtimoiy-psixologik determinant, guruhiy intellekt, kognitiv faollik, ta'lim motivatsiyasi, oliy ta'lim.*

ABSTRACT. *This article examines the socio-psychological determinants of the academic environment in shaping the intellectual potential of students. The psychological content of the concept of academic environment was analyzed and its structural elements were identified. The relationship between group intelligence, social influence and the quality of the learning environment was studied. The results of an empirical study involving 420 students showed a strong correlation ($r=0.71$, $p<0.001$) between the socio-psychological characteristics of the academic environment and the level of intellectual development. The article provides practical*

recommendations for designing an academic environment aimed at enhancing intellectual potential.

Keywords: *intellectual potential, academic environment, socio-psychological determinant, group intelligence, cognitive activity, educational motivation, higher education.*

KIRISH. Zamonaviy oliy ta'lim tizimida talabalar intellektual salohiyatini rivojlantirish eng muhim vazifalardan biri sifatida tan olinmoqda. Iqtisodiy taraqqiyot, raqamli transformatsiya va ijtimoiy murakkabliklarning ortib borishi akademik muassasalarga nafaqat bilim berish, balki intellektual jihatdan yuksak darajada rivojlangan shaxslarni tayyorlashni talab etmoqda [1; 12-b.].

Intellektual salohiyat — bu shaxsning bilish, tahlil qilish, sintez qilish va ijodiy muammolarni hal etish qobiliyatlarining yig'indisi bo'lib, u biologik (irsiy) va ijtimoiy (muhit) omillarning o'zaro ta'sirida shakllanadi. So'nggi o'n yilliklardagi tadqiqotlar muhit omillarining intellektual rivojlanishdagi rolini tobora ko'proq ta'kidlamoqda [2; 34-b.]. Jumladan, Vygotskiy maktabining ijtimoiy rivojlanish nazariyasi shaxs intellektual rivojlanishida ijtimoiy o'zaro ta'sirning markaziy ahamiyatini asoslab bergan [3; 89-b.].

Akademik muhit — bu oliy ta'lim muassasasida shakllangan pedagogik, ijtimoiy va psixologik sharoitlarning yaxlit tizimi bo'lib, talabaning o'quv, ilmiy va shaxsiy rivojlanishiga ta'sir etadi. Ushbu muhitning ijtimoiy-psixologik determinantlari ostida guruh munosabatlar, kasbiy me'yorlar, o'qituvchi-talaba o'zaro ta'siri va muassasa madaniyati tushuniladi [4; 56-b.].

O'zbekistonda oliy ta'limni isloh qilish jarayonida akademik muhitga e'tibor kuchayib bormoqda. Prezident Sh. Mirziyoyevning 2023 yil 22 martdagi Oliy ta'lim sifatini oshirish to'g'risidagi farmonida ta'lim muassasalarida ijodiy va intellektual muhit yaratish ustuvor vazifalar sifatida belgilangan [5; 3-b.].

Biroq, mavjud tadqiqotlarda akademik muhitning aynan qaysi ijtimoiy-psixologik xususiyatlari intellektual salohiyatga ko'proq ta'sir etishi etarlicha o'rganilmagan. Shu munosabat bilan, mazkur maqolaning maqsadi — talabalar

intellektual salohiyatini shakllantirishda akademik muhitning ijtimoiy-psixologik determinantlarini aniqlash va ularning ta'sir mexanizmlarini ochib berishdan iborat.

Tadqiqot vazifalari: akademik muhitning ijtimoiy-psixologik determinantlari tizimini aniqlash; ularning intellektual salohiyat ko'rsatkichlari bilan korrelyatsiyasini o'rganish; intellektual rivojlanishga yo'naltirilgan akademik muhitni loyihalashning tavsiyalarini ishlab chiqish.

METODLAR. Tadqiqot 2022–2024 yillar davomida Toshkent va Samarqand shaharlaridagi to'rtta oliy ta'lim muassasasida o'tkazildi. Tadqiqotda jami 420 nafar 2–4-kurs talabalari (214 qiz, 206 yigit; o'rtacha yoshi $20,3 \pm 1,4$ yil) ishtirok etdi.

Tadqiqotda quyidagi metodlar qo'llanildi. Birinchi blok — akademik muhitni baholash: maxsus ishlab chiqilgan Akademik muhit ijtimoiy-psixologik xususiyatlari so'rovnomasi (42 ta modda, Cronbach $\alpha=0,88$) qo'llanildi. So'rovnoma to'rt o'lchov tizimini o'z ichiga oladi: guruhiy integratsiya, intellektual norma, o'qituvchi-talaba munosabati va muassasa psixologik xavfsizligi.

Ikkinchi blok — intellektual salohiyatni o'lchash: Amthauer intellekt tuzilishi testi (IST-2000R) va Torrance ijodiy tafakkur testi kombinatsiyasidan foydalanildi. Bu ikki test kombinatsiyasi intellektual salohiyatning kognitiv (mantiqiy, matematik, til) va kreativ (divergent tafakkur, original yechimlar) komponentlarini kompleks o'lchash imkonini berdi.

Uchinchi blok — ma'lumotlarni tahlil qilish: Pearson korrelyatsiya tahlili, ko'p o'zgaruvchili regressiya tahlili va klaster tahlili SPSS 27 dasturi yordamida amalga oshirildi. Klaster tahlili yordamida turli akademik muhit turlariga ega guruhlar ajratildi va ularning intellektual ko'rsatkichlari taqqoslandi.

Etik talablar: barcha ishtirokchilar yozma roziligini berdi. Tadqiqot Toshkent Davlat Pedagogika Universiteti Ilmiy Kengashining 2022 yil 15 sentyabrdagi qarori bilan ma'qullandi (qaror №7/2022).

NATIJARLAR. Korrelyatsiya tahlili natijalari akademik muhitning ijtimoiy-psixologik determinantlari va talabalar intellektual salohiyati o'rtasida statistik

jihattan muhim bog'liqlik mavjudligini isbotladi. Umumiy korrelyatsiya koeffitsienti $r=0,71$ ($p<0,001$) bo'lib, bu kuchli ijobiy bog'liqlikni ko'rsatadi.

To'rtta determinant ichida intellektual norma eng kuchli ta'sirga ega ekanligi aniqlandi ($r=0,68$, $p<0,001$). Bu ko'rsatkich guruhda intellektual faoliyat, munozara va bilim izlashning me'yoriy qiymat sifatida qabul qilinishini ifodalaydi. Guruhda intellektual izlanish odatiy va qadrlangan holat bo'lganda, talabalar intellektual salohiyati sezilarli darajada yuqori bo'ladi.

Guruhiy integratsiya determinanti ham kuchli bog'liqlik ko'rsatdi ($r=0,61$, $p<0,001$). Hamkorlikdagi o'qish, umumiy maqsadlar va guruh birligi nafaqat ijtimoiy, balki kognitiv rivojlanishni ham jadallashtiradi. Bu natija Vygotskiyning yaqin rivojlanish zonasi nazariyasini tasdiqlaydi: talabalar tengdosh yordamida yolg'iz erishishi mumkin bo'lganidan ko'ra yuqori intellektual natijalarga erisha oladi.

O'qituvchi-talaba munosabati determinantining ta'siri ham muhim ($r=0,58$, $p<0,001$). Ayniqsa, o'qituvchining sokratik uslubi — savollar berish, fikrlashni rag'batlantirish, tanqidiy baholashga yo'llash — talaba intellektini rivojlantirishda muhim omil ekanligini ko'rsatdi.

Psixologik xavfsizlik determinanti o'rtacha kuchda bog'liqlik ko'rsatdi ($r=0,54$, $p<0,001$), ammo u boshqa determinantlarning ta'sir qilishiga zamin yaratuvchi asosiy shart sifatida muhim. Psixologik xavfsizlik yo'q muhitda boshqa determinantlarning ta'siri sezilarli pasayishi kuzatildi.

Ko'p o'zgaruvchili regressiya tahlili to'rtta determinant birgalikda intellektual salohiyat variatsiyasining 62,4 foizini izohlashini ko'rsatdi ($R^2=0,624$, $F=168,4$, $p<0,001$). Standartlashtirilgan beta koeffitsientlari: intellektual norma ($\beta=0,34$), guruhiy integratsiya ($\beta=0,28$), o'qituvchi-talaba munosabati ($\beta=0,24$), psixologik xavfsizlik ($\beta=0,18$).

Klaster tahlili talabalarni uchta guruhga ajratdi. 1-klaster ($n=142$, 33,8%): yuqori akademik muhit va yuqori intellektual salohiyat. 2-klaster ($n=168$, 40,0%): o'rtacha akademik muhit va o'rtacha intellektual salohiyat. 3-klaster ($n=110$, 26,2%): past akademik muhit va past intellektual salohiyat. Klasterlar o'rtasida intellektual

salohiyat ko'rsatkichlari bo'yicha farq statistik jihatdan muhim (ANOVA, $F=84,7$, $p<0,001$).

MUHOKAMA. Tadqiqot natijalari akademik muhitning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini maqsadli shakllantirishning talabalar intellektual salohiyatini rivojlantirishdagi asosiy omil ekanligini isbotladi. Bu natija Bronfenbrennerning ekologik tizimlar nazariyasi bilan uyg'unlashadi: shaxs rivojlanishi unga eng yaqin muhit (microsystem) xususiyatlaridan kuchli ta'sir oladi [6; 77-b.].

Intellektual norma determinantining ustunligi guruh madaniyatining individual motivatsiyadan ko'ra kuchli ta'sir ko'rsatishini isbotlaydi. Bu Cialdini (1993) tomonidan ta'riflangan ijtimoiy tasdiqlanish effektining akademik kontekstdagi namoyon bo'lishidir: talabalar guruh a'zolari intellektual faoliyatni qadrlashini ko'rganda ular ham shu yo'lni tanlaydi [7; 45-b.].

Psixologik xavfsizlikning modulyatorlik roli Edmondson (1999) tadqiqotlari bilan mos keladi. U psixologik xavfsizliksiz guruh a'zolari potentsialini to'liq ochmasligini aniqlagan edi. Bizning tadqiqotimiz bu natijani ta'lim kontekstiga tatbiq etib, xavfsiz muhit yo'qligida intellektual me'yor va guruh integratsiyaning ham samara bermasligini ko'rsatdi [8; 29-b.].

Biroq tadqiqotda bir qator cheklovlar mavjud. Birinchidan, tadqiqot ko'ndalang dizaynda bo'lganligi sababli, determinantlar va intellektual salohiyat o'rtasidagi sababiy bog'liqlikni to'liq isbotlash qiyin. Kelajakda longitudinal tadqiqot o'tkazish zarur. Ikkinchidan, intellektual salohiyatning faqat standartlashtirilgan testlar orqali o'lchanishi uning barcha jihatlarini qamrab olmagan bo'lishi mumkin. Uchinchidan, ishtirokchilar faqat ikki shahardan bo'lganligi boshqa hududlar uchun umumlashtirish imkoniyatini cheklaydi.

Amaliy jihatdan, tadqiqot natijalari oliy ta'lim muassasalariga intellektual muhitni loyihalash uchun aniq yo'nalish beradi. Guruh tarkibini shakllantirishda intellektual me'yorni hisobga olish, o'qituvchilarni sokratik pedagogika usullarida tayyorlash va psixologik xavfsizlik muhitini yaratish eng ta'sirchan choralar hisoblanadi.

XULOSA. Tadqiqot natijalari akademik muhitning ijtimoiy-psixologik determinantlari — intellektual norma, guruhiy integratsiya, o'qituvchi-talaba munosabati va psixologik xavfsizlik — talabalar intellektual salohiyatini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynashini empirik jihatdan isbotladi. Bu to'rt determinant birgalikda intellektual salohiyat variatsiyasining 62 foizini izohlaydi. Oliy ta'lim muassasalari uchun intellektual salohiyatni rivojlantirishda akademik muhitni maqsadli loyihalash strategiyasi ishlab chiqish tavsiya etiladi. Kelajak tadqiqotlarda longitudinal dizayn va neyrokognitiv o'lchov metodlarini qo'llash intellektual rivojlanish mexanizmlarini yanada chuqurroq tushunish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR

1. Gardner H. *Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences*. — New York: Basic Books, 2011. — 528 p.
2. Sternberg R. *Successful Intelligence*. — New York: Simon & Schuster, 1996. — 318 p.
3. Vygotskiy L.S. *Tafakkur va nutq*. — Toshkent: O'qituvchi, 1997. — 368 b.
4. Hattie J. *Visible Learning: A Synthesis of Over 800 Meta-Analyses*. — London: Routledge, 2009. — 392 p.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yil 22 martdagi farmoni. — Toshkent, 2023.
6. Bronfenbrenner U. *The Ecology of Human Development*. — Cambridge: Harvard University Press, 1979. — 330 p.
7. Cialdini R. *Influence: The Psychology of Persuasion*. — New York: Morrow, 1993. — 320 p.
8. Berdiyeva, S., & Xudoyberdiyeva, M. (2025). YOSHLARNI MILLIY QADRIYATLAR RUHIDA TARBIYALASH ASOSIDA MILLIY O'ZLIKNI YUKSALTIRISH TEXNOLOGIYALARI. *GOLDEN BRAIN*, 3(1), 87-90.
9. Nasiba, Q., & Berdiyeva, S. (2023). SIGNIFICANCE AND CONTENT OF PEDAGOGICAL DIAGNOSTIC METHODS. *CENTRAL ASIAN JOURNAL OF EDUCATION AND COMPUTER SCIENCES (CAJECS)*, 2(2), 51-53.

10. Qizi, B. S. E. (2025). TA'LIM JARAYONLARINI TASHKIL QILISHDA SUN'IY INTELLEKT VOSITALARINING QO 'LLANILISHI. *Alfraganus*, (6 (17)), 204-207.
11. Eshonqul o'g'li, B. M. (2026). O'ZBEKISTONDA JISMONIY TARBIYA VA SPORTNING IJTIMOIIY-PEDAGOGIK ASOSLARI: ZAMONAVIY HOLAT VA RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI. *Modern education and development*, 41(2), 162-169.
12. Berdiyeva, S. (2024). Improving the methodology of preparing students for creative activity based on foreign experiences. *Talqin va tadqiqotlar*,(28).